

Μια ανάγνωση των απομνημονευμάτων του στρατηγού Μακρυγιάννη με ιατρική ματιά*

Δέσποινα Ντίνα
Ιατρός

Είναι αναμενόμενο και απόλυτα φυσικό σε απομνημονεύματα ενός στρατηγού, που πήρε μέρος σε μάχες, να έχει κυρίαρχη θέση ο θάνατος. Ο Μακρυγιάννης τον αναφέρει συχνά. Αυτό που ξεπερνά κάθε προσδοκία είναι ο πλούτος των λέξεων και των εκφράσεων που χρησιμοποιεί για το ίδιο γεγονός του τέλους της ζωής: «θάνατος» (σ. 145), «θανάτωνε» (σ. 138), «πέθαναν» (σ. 67), «πεθαμένος» (σ. 166), «σκοτώθηκαν» (σ. 39), «σκοτωμός» (σ. 39) είναι οι πιο οικείες λέξεις σ' ένα σύγχρονο αναγνώστη, αλλά όχι και στον Μακρυγιάννη. Εκείνος συνήθως μιλάει για τον θάνατο λέγοντας: «τους αφάνισαν» (σ. 40), «τους καταφάνισαν» (σ. 40), «αφανίστηκαν» (σ. 40), «τους χάλασαν» (σ. 40), «τον χαλασμό» (σ. 39), «χάθηκαν» (σ. 40), «τους καταδιάλυσαν» (σ. 68), «τους τελειώσαμε» (σ. 70), «να ξεκάμουν» (σ. 53), «πετζοκοβόμαστε» (σ. 131), «τους τζακίσαμε», (σ. 146). Άλλοτε, περιφραστικά, διευκρινίζει το είδος του θανάτου: «τους κρέμασαν όλους» (σ. 34), «τους παλούκωσαν» (σ. 67), «τους σφάζαν σαν τραγιά» (σ. 68), «γιόμωσε το λιμάνι πνιμένους» (σ. 131), «ήθελαν να μας πλύνουν¹ όλους» (σ. 51), «πήραν λάθος κεφάλια» (σ. 178), «κόντεψα να σωθώ²» (σ. 69). Κάποιες φορές είναι ακόμη πιο πλούσιες οι περιγραφές του: «τους δέναν μία τριχιά στον λαιμό και τους τελειώναν» (σ. 44), «τους τζακίσαμε τη μύτη» (σ. 41), «οι στρατιώτες έλυωσαν πάνω στο γιοφύρι» (σ. 67), «γιόμωσαν τον τόπο κόκκαλα» (σ. 68), «τα μέρη γιομάτα κουφάρια σκοτωμένους» (σ. 131), «ξέρουμε οπού δεν αφήνεις κουσουρί³ εις τους Τούρκους» (σ. 52), «τον βάρεσαν εις τον αμήλιγγα⁴ και δεν μίλησε τελειώς» (σ. 164).

Στους τραυματισμούς ο Μακρυγιάννης αναφέρεται άλλοτε με γενικές λέξεις όπως: «πληγώνονται» (σ. 133), «λάβωσαν» (σ. 126), «κι όλο σε κρέας βαρούγαν» (σ. 51), «το αίμα που χύθηκε» (σ. 115), κι άλλοτε με περισσότερες λεπτομέρειες: «ήτανε βαρεμένος εις τ' ασκέλι παραπάνου εις τα φτενά» (σ. 186), «επληγώθηκα και εγώ ολίγον εις το δεξί ποδάρι» (σ. 42), «επληγώθη και ο Καραϊσκάκης εις την φύση» (σ. 38), «ρίχτηκα από τον τοίχο, ήταν ψηλός, μισοτζακίστηκα από τ' άρματά μου» (σ. 33), «έριξαν και με πλήγωσαν εις το δεξί χέρι... από μολύβι μεγάλο και μο 'φαγε όλα τα κόκκαλα... Δεν βασιέταν το αίμα, τύλιξα το χέρι εις το πουκάμισο» (σ. 147), «χτυπημένος στ' αχαμνά» (σ. 331), «πέντε πληγές πήρα εις το σώμα μου» (σ. 23). Για τη φροντίδα των πληγών, προφανώς λόγω μη συνεχούς παρουσίας γιατρού, ο Μακρυγιάννης λέει: «έκαμα έτοιμα αλοιφές και ξαντά⁵ κι άλλα αναγκαία». Ούτε αυτά όμως τα είχε πάντα: «Κι αλοιφή και ξανθά (=ξαντά) δεν είχαμε τελειώς. Κι όσοι πληγώνονταν πέθαιναν οι περισσότεροι, ότι βρωμούσαν και μάλωνε η ψείρα με το σκουλίκι... Εγώ τους έδινα ολίγον ζαϊρέ⁶ και κρασί να πλένουν τους γεράδες⁷. Μ' αυτές τις συνθήκες είναι απόλυτα κατανοητές φράσεις όπως: «Οι πληγές μου τρέχουν και φωνάζω οληγύχτα και ημέρα» (σ. 168). «Άνοιξαν οι πληγές του σώματός μου... και μ' αποφάσισαν εις τον θάνατον» (σ. 260). Δεν είναι το μόνο σημείο στο οποίο μιλάει για άνοιγμα πληγών χωρίς να αναφέρει τον λόγο. Μάλλον πρόκειται για επιμολυσμένα τραύματα που δεν επούλωθηκαν πλήρως και υφίστανται διάσπαση⁸. Σε βιβλίο χειρουργικής⁹ της εποχής διαβάζουμε: «Τα δια

*Οι αριθμοί των σελίδων παραπέμπουν στα «Απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη», Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα, 1996.

πυροβόλων τραύματα εισίν επιπλεγμένα ως επί το πολύ δια της εν τω τραυματικώ πόρω παρουσίας αλλοτριών σωμάτων. Εισί δε ταύτα, αυτά τα βόλια, τα περιείλημ' αυτών, ράκη των ιματίων του τραυματίου, παρασχίδες οστών κ.λπ.».

Για τον τυχερό που ανάρρωσε λέει: «Ξεγέρεψε» (σ. 36). Για την αναπηρία; «μείναμεν όλοι σάπιοι» (σ. 316), «ήταν αδύνατη και σακάτισσα» (σ. 52).

Η πιο ακριβής και πλούσια περιγραφή τραυματισμού είναι αυτή που αφορά στον ίδιο: «Μου δίνουν ένα ντουφέκι και με πληγώνουν εις τον λαιμόν. Τότε κάνω το ποδάρι μου να κατέβω από την ντάπα¹⁰, έπεσα... Πατούσαν απάνω μου και διάβαιναν και, στενός ο τόπος, μ' αφάνισαν. Έβλεπαν και τα αίματα, έλπιζαν οτ' είμαι σκοτωμένος. Αφού πέρασαν όλοι και μείναν ολίγοι κι έμπαιναν κι αυτοί μέσα εις το κάστρο... Τότε σηκώνομαι μισοντραλισμένος¹¹ και βασιτώ καμιά δεκαριά έξω με το μαχαίρι. Ώρμησαν οι Τούρκοι με ξαναπλήγωσαν εις το κεφάλι, εις την κορφή. Γιόμωσε το σώμα μου αίμα... Ξαναλαβώνομαι κι εγώ πίσου εις το κεφάλι πολύ κακά· μπήκε του φεσιού το μπάλωμα εις τα κόκκαλα, εις την πέτσα του μυαλού. Έπεσα κάτω πεθαμένος» (σ. 165, 166). Η αυτοθυσία του Μακρυγιάννη εμψυχώνει τους συντρόφους του: «πολέμησαν γενναίως, διώξαν τους Τούρκους από την ντάπια μας». Αρνείται, όταν συνέρχεται, να τον μεταφέρουν στο κάστρο για να τον «δέση ο γιατρός» (σ. 166). Μένει στο πεδίο μάχης μέχρι τέλους. Η σοβαρότητα της κατάστασής του περιγράφεται λακωνικά: «Δεν ήθελε να με 'πιχειριστή ο Κούρταλης ο γιατρός, οτ' ήμουν βαριά και στράγγιξε και το αίμα μου όλο. Τότε το 'δώσαν ενγράφως όσοι ήταν μέσα εις το κάστρο ότι δεν έχει καμμίαν υποψίαν (ότι φοβώνταν να μην πεθάνω και του ειπούν ότι με φόνεψε αυτός). Τότε με 'πιχειρίστη και κιντώνεψα να πεθάνω από τους πόνους του κεφαλιού και το πάτημα οπού μο 'καναν εις το σώμα μου, 'σ την μέση μου. Κάτι μου χάλασε μέσα αυτό το πάτημα και με πάγει αίμα ως σήμερα. Ο γιατρός μ' άφησε και τα κόκκαλα εις το κεφάλι· ότι αν τα πείραζε, χάλαγε η πέτσα του μυαλού και τότε έπρεπε να τελειώσω» (σ. 166). Εντυπωσιακή η έγγραφη απαλλαγή του γιατρού από την ευθύνη του για τυχόν δυσμενή εξέλιξη. Απλός και σαφής ο Μακρυγιάννης, όπως πάντα. Μόνο που δεν μας εξηγεί γιατί συνδέει το αίμα που βγάζει αργότερα από το έντερο με το πάτημα του από τους άλλους. Είναι άραγε απλή σύμπτωση η έναρξη,

και η αιτία πιο απλή (ίσως αιμορροΐδες), ή πράγματι οφειλόταν στον τραυματισμό του, κι εμείς σήμερα δεν μπορούμε να υποθέσουμε τι μπορεί να είχε τραυματιστεί τότε, που έδινε περιοδική αιμορραγία αργότερα, γιατί μας λείπουν δεδομένα; Τον συνδυασμό παθήματος και αιμορροΐδων μπορούμε να επιχειρήσουμε με βάση σύγχρονες γνώσεις χειρουργικής¹²: «Οι εξωτερικές αιμορροΐδες είναι αποτέλεσμα έντονης σωματικής προσπάθειας, όπως συμβαίνει κατά την ανύψωση βάρους, τη δυσκοιλιότητα, το βήχα κτλ, η οποία προκαλεί αύξηση της πίεσης στις φλέβες του έξω αιμορροϊδικού πλέγματος με συνέπεια ρήξη κάποιας φλέβας.».

Εκγλήματα πολέμου θα τα λέγαμε σήμερα, παιδεμούς ονομάζει ο Μακρυγιάννης τα βασανιστήρια; «Κι από τα χτυπήματα επρίστηκε το σώμα μου και καντήλιασε¹³ και ήμουν εις θάνατο» (σ. 34), «Εβδομήντα πέντε ημέρες με τυραγνούσαν με σίδερα εις τα ποδάρια κι άλλους παιδεμούς να μαρτυρήσω το μυστικόν της Εταιρείας, τρόμαξα να γλιτώσω» (σ. 207). Αυτά από τους Τούρκους για τους Έλληνες. Οι Έλληνες για τους συμπατριώτες τους ήταν πιο ευρηματικοί: «δια την ευχαρίστησιν τους έπιαναν και τους παιδεύαν κι από το παιδεμα το πολύ τους βγάλαν και τα μάτια» (σ. 220), «τσάκιζε τα κόκκαλα των ανθρώπων με το τζεκούρι· έτζι τζάκιζε κι ο Μαμούρης τους χωριάτες όσοι δεν ήταν φίλοι του» (σ. 79), «Τον πήραν και το 'καμαν μαρτύρια και το 'βαλαν και γκιουλέδες¹⁴ καμένους εις το λαιμό και φαίνονται τα σημάδια ως σήμερα» (σ. 83), «γάτες βάλθηκαν εις των γυναικών τα κορμιά» (σ. 221), «απάνου εις το μαντέρι ξάπλωσαν τους ανθρώπους... πήραν και μεγάλες μπόμπες... και κρέμασαν από τέσσερες του κάθε ανθρώπου... Ο ένας σε καμπόσο διάστημα τελείωσε κι' ο άλλος ετοιμάζεταν» (σ. 80), «τον σκότωσαν εις το ξύλον» (σ. 223), «και τον έχτισε ζωντανό· και χτισμένος τελείωσε» (σ. 86). Και μία βασανιστική τιμωρία, γιατί όπως λέει: «οι χριστιανοί τους χριστιανούς, τους γυμνώσετε από το βιόν τους» (σ. 119). Κι ο Μακρυγιάννης φροντίζει να μην ξανακάνουν τα ίδια: «Με την αράδα τους έδερνα όλους όσο οπού τους πάγαινε το αίμα από τον κώλον. Εγώ γίνηκα χειρότερα από αυτούς· μάτωσαν τα χέρια μου· έκαμα τόσες μέρες αστενής» (σ. 120). Αναφέρει και μία απειλή βασανισμού με ιατρικούς όρους: «θα με πιάση, θα σκίση τα νεύρα των ποδιαριών μου να με κρεμάση ανάποδα» (σ. 102).

«Αρρώστησα βαρέως... και με πρόφτασαν οι γιατροί με μπάνια κι άλλες κούρες. Ότι μου έγινε ένα λιθάρι εις την κοιλιά εξ αιτίας το χιόνι οπού με πλάκωσε... και πρήστηκα εξ αιτίας της πληγής» (σ. 220). Μια σκληρία στην κοιλιακή χώρα, πιθανή φλεγμονή, που εξελίσσεται σε πληγή και προκαλεί οίδημα. Πιθανό κρουολόγημα. Είναι εκπληκτική η ομοιότητα της περιγραφής του Μακρυγιάννη με τα στοιχεία που βρίσκουμε για τα κρουοπαγήματα σε βιβλίο¹⁵ χειρουργικής της εποχής: «Η ταχεία θέρμανσις κρουοπαγούς επάγει φλεγμονήν ισχυράν κατά τρόπον ώστε πρήσεται πολύ το μόριον... γίνεται εκπύησις... Ταύτα συμβαίνουσι και εις όλο το σώμα».

«Πούντιασα¹⁶ εις τον δρόμον κι' από το κιντέρι¹⁷ μου αρρώστησα και πήγα να πεθάνω. Είχα πέντε γιατρούς. Άνοιξε η μύτη μου και δεν σταναίριζε· το αίμα πήγαινε λεγένια¹⁸ και μο 'βαίναν φτήλια μέσα. Κ' έκαμα άρρωστος εις τον κίντυνο ως το Μάρτη. Πιάστηκαν τα ποδάρια μου· δεν έβλεπα κι' από τα μάτια... Αφού ήμουν αδύνατος πολύ και δεν μπορούσα να κινηθώ ούτε από τα ανάλαβα από αυτό και περιποιήσιν συγγενική» (σ. 55). Ίσως, μια και είχε πέντε γιατρούς, η σύνδεση της ρινορραγίας με την λύπη του να μην είναι δική του. Σε ιατρικό βιβλίο¹⁹ της εποχής διαβάζουμε για την «Αιμορροή της μύτης» ότι «Δεν ομιλούν περί αυτού του πάθους ειμή αδιορίστως πως, ή δια να ειπούν, ότι προέρχεται από έξαψιν...». Άλλο βιβλίο²⁰ σύγχρονο του προηγούμενου γράφει για την αιμορραγία: «Αν η εκροή είναι υπερβολική, ο ασθενής αδυνατεί... κυριεύεται από σκοτοδινιάσεις...». Ο Μακρυγιάννης δεν αναφέρει ότι είχε πυρετό –συνήθως λέει ότι έχει «κάψη» (σ. 256) ή «θερμάθηκα» (σ. 223), ίσως όμως να το εννοεί με την λέξη πούντιασα που σημαίνει ότι είχε βαρύ κρουολόγημα. Σήμερα θα πιθανολογούσαμε γρίππη «στην οποία παρατηρείται σοβαρή σωματική εξάντληση... τα σημεία και τα συμπτώματα από τα μάτια περιλαμβάνουν πόνο κατά την κίνηση των ματιών, φωτοφοβία και αίσθημα καύσου στα μάτια... Σε μία σημαντική μειοψηφία ασθενών και ιδιαίτερα στους ηλικιωμένους, συμπτώματα αδυναμίας ή ατονίας («μεταγριππική εξάντληση») μπορεί να επιμείνουν για αρκετές εβδομάδες...²¹. Ξέρουμε, επίσης, ότι η γρίππη ανήκει «στα γενικά αίτια ρινορραγίας»²².

«Της μπήκε ένα ξύλο εις το ποδάρι της και δεν το 'νοιωσε κοτζάμ²³ παλούκι... Ήρθε εκεί όπου ήμαστε κουτζαίνοντας... Της έβγαλα το πα-

λούκι από το ποδάρι της και το ζεμάτισα²⁴ με ξύγγι²⁵. Όμως γίνη τούμπανο, θύμωσε²⁶» (σ. 54). Απομάκρυνση του ξένου σώματος από το τραύμα και αποστείρωση αυτού με καυτηριασμό. Το υλικό προσιτό σε όλους: πολύ ζεστό, σχεδόν καυτό λίπος. Η θεραπεία όμως δεν απέδωσε, πιθανόν γιατί το τραύμα ήταν βαθύ και σε σημείο βρώμικο, με συνέπεια τη φλεγμονή. Ο Μακρυγιάννης περιγράφει το οίδημα με ιδιωματική λέξη, χαρακτηριστική του τόπου καταγωγής του.

«Και γιόμωσαν τα σκουτιά τους και οι γούνες τους ψείρες και μάζωνα διάργυρον και το 'λυωνα και τους άλειβα να ψοφήσουνε οι ψείρες και οι κόνιδες» (σ. 54). Από σύγχρονο λεξικό²⁷ μαθαίνουμε ότι το διάργυρο ήταν ο υδράργυρος. Από βιβλίο δερματολογίας²⁸ της εποχής γνωρίζουμε ότι στην «φθειρίαση» χορηγούνταν «υδραργυρική αλοιφή». Σε βιβλίο φαρμακολογίας²⁹ εκείνων των χρόνων διαβάζουμε για τον υδράργυρο: «Ευρίσκεται άφθονος εν τη φύσει, αλλά εισίν ακάθαρτος· ο δε προς ιατρικήν χρήσιν επιτήδειος κατασκευάζεται τεχνητώς... εν ηπίω πυρί...».

«Σε δυο τρεις ημέρες τον κολλάγει ένας νεφρίτης και γύριζε και φώναζε νύχτα και ημέρα. Του βαστήχτη το κάτουρό του. Μαζώχτηκαν όλοι οι γιατροί... Είδε που θα πεθάνει... εις τον πεθαιμό του...» (σ. 348). Με βάση τη σύγχρονη νεφρολογία³⁰ μπορούμε να εικάσουμε, από τους χαρακτηρισμούς του πόνου, ότι επρόκειτο για κωλικό του νεφρού. Συχνότερο αίτιο η λιθίαση αλλά και πήγματα αίματος που μπορεί να οφείλονται σε σειρά νόσων (π.χ. πολυκυστική νόσος, νεοπλασμάτα, εμβολή νεφρού κ.τ.λ.). Πιθανή θέση απόφραξης η ουρήθρα με συνέπεια την ανουρία. Η μη άρση της αιτίας απόφραξης οδήγησε σε θάνατο από οξεία νεφρική ανεπάρκεια. Ο ασθενής για τον οποίο γράφει ο Μακρυγιάννης είναι ο πρωτοϋπουργός Κωλέτης, γι' αυτό άλλωστε και συγκεκριθήκαν όχι απλά πολλοί, αλλά όλοι οι γιατροί. Συνεπώς είναι πιθανόν την λέξη «νεφρίτης» να την άκουσε όπως ακριβώς τη γράφει. Σε βιβλίο παθολογίας³¹ της εποχής μπορούμε να βρούμε τον όρο «η νεφρίτις» με συμπτώματα «πόνος καταβαρυντικός, ενίοτε διανύσων εις τας οσφύς... και επεκτεινόμενος πολλάκις εις την κύστιν, όρχεις και μηρόν... ούρον σπάνιον...» και αιτίες πολλές, μεταξύ των οποίων και η «νεφρική λιθίασις».

«Μια γυναίκα είχε το παιδί μισογεννημένον και το 'βγαλαν παράωρα και η λεχώνα πήρε τα

βουνά με τους άλλους· και τελείωσε εις το χιόνι» (σ. 117). Ο φόβος των ελευθερωτών συμπατριωτών τους, που σκότωναν και λεηλατούσαν, οδηγεί στην παραβίαση της φυσιολογικής διάρκειας του τοκετού. Η λεχωίδα εκθέτει τον εαυτό της σε συνθήκες επικίνδυνες για την κατάστασή της και πεθαίνει. Η ακρίβεια των περιγραφών του Μακρυγιάννη, σ' ολόκληρο το κείμενο των απομνημονευμάτων, μας δίνει τη δυνατότητα να αξιολογήσουμε την έκφραση «το 'βγαλαν παράωρα» υποθέτοντας, σχεδόν με βεβαιότητα, ότι υπονοεί κάποιου είδους επέμβαση στην επίτοκο και την εξέλιξη του τοκετού, κι όχι πρόωρο τοκετό που προκλήθηκε από την ψυχική ένταση μπροστά στον επικείμενο κίνδυνο. Αντιμέτωπος με τον ίδιο κίνδυνο –του θανάτου από τους Τούρκους αυτήν τη φορά– ένας άντρας αφήνει πίσω τη γυναίκα του γιατί είναι έγκυος: «Και ήταν γκαστρωμένη, ετοιμόγεννη, και την άφησε όσο να γεννήση, να την πάρη» (σ. 30). Έτσι απειλείται η ελευθερία της –'θα του την έπαιρνε γυναίκα ο πασάς» (σ. 30)– αλλά όχι η ζωή της. Λιτή, ακριβής και με τρυφερότητα για την «καϊμένη μάνα του» είναι η περιγραφή της γέννησης του Μακρυγιάννη από τον ίδιο: «Φορτώνοντας τα ξύλα 'σ το νόμο της, φορτωμένη εις τον δρόμον, εις την ερημιά, την έπιασαν οι πόνοι και γέννησε εμένα· μόνη της η καϊμένη και αποσταμένη³² εκινύνεψε και αυτεινή τότε και εγώ. Ξελεχώνεψε μόνη της και συγυρίστη, φορτώθη ολίγα ξύλα και έβαλε και χόρτα απάνου εις τα ξύλα και από πάνου εμένα και πήγε εις το χωριόν» (σ. 25). Η λέξη «ξελεχώνεψε» περιλαμβάνει την απολίνωση του ομφάλιου λώρου, την αποβολή του πλακούντα και την πρώτη φροντίδα του νεογνού χωρίς την παρουσία γιατρού.

«Οι άλλοι γιατροί οπού 'ρθαν φέραν κι από 'να γλυστήρι³³ και γιατρικά και τήραγαν τους αστενείς» (σ. 341). Το γλυστήρι είναι το μόνο ιατρικό εργαλείο που αναφέρει ο Μακρυγιάννης. Είναι εντυπωσιακό για τον σύγχρονο αναγνώστη, που έχει απόλυτα συνδεδεμένο τον γιατρό με τα ακουστικά του, να διαβάζει ως πρώτο όργανο αναφερόμενο σε σχέση με τον γιατρό μια συσκευή κλύσματος. Προφανώς υποδηλώνει την εκτεταμένη χρήση της στα χρόνια του Μακρυγιάννη. Και ίσως και σε αρρώστιες που δεν χρειαζόταν. Ο γιατροί που «έφεραν το γλυστήρι» είχαν έρθει από την Ευρώπη όπου είχαν σπουδάσει.

«Τότε βάνουν τον άνθρωπο οπού μο 'δωσε

τον όρκον ή να με δολοφονήση, ή να με φαρμακώση. Έρθε αυτός εις το σπίτι μου, δεν μπόρεσε να μου κάμη τίποτας. Είχα έναν σύντροφο εις το σπίτι μου, γενναίον παλληκάρι· τον πήρε αυτός μίαν ημέρα εις το σπίτι του να τον τρατάρη³⁴ και τον φαρμάκωσε. Το καλό ήταν οπού ξέρασε πολύ και οι γιατροί τον πρόφτασαν. Κ' έκαμε τόσον καιρό αστενής» (σ. 327). Απέτυχε η προσπάθεια δηλητηρίασης λόγω εμέτου. Η έκφραση: «οι γιατροί τον πρόφτασαν» πιθανώς υπονοεί χορήγηση αντιδότου, που όμως δεν επιτάχυνε την ανάρρωση η οποία διήρκησε «καιρό».

«Και πήρε το ταχτικόν και πήγε εις τα Μέθενα, σ' ένα έρημον και νοσώδη τόπον κ' έφκειασε εκεί κάστρο και σπίτια. Κι ως νοσώδης ο τόπος, αφάνιστηκαν οι άνθρωποι και χάθηκαν κακώς κακού» (σ. 152). Αυτή είναι η μόνη αναφορά του Μακρυγιάννη σε τόπο που προκαλεί ασθένεια και θάνατο. Πιθανολογείται η παρουσία έλους που ευνοεί τη νόσηση από ελονοσία. Σε άλλο σημείο των απομνημονευμάτων του δείχνει ότι ξέρει για την αρρώστια που προκαλούν τα κουνούπια: «Είχε κάμη μεγάλη κάψη³⁵ και οι κόρυζες³⁶ και τα κουνούπια μας αφάνισαν», υποδηλώνει σαφώς θερινή εποχή στην οποία η ελονοσία παρουσιάζει έξαρση λόγω κουνουπιών.

Επιπόλαια ανάγνωση των απομνημονευμάτων του στρατηγού Μακρυγιάννη θα μπορούσε να οδηγήσει στη σκέψη ότι τα όνειρά του άπτονται του ενδιαφέροντος της ψυχιατρικής. Υπερχειλίζει ο φόβος και κατακλύζει τα όνειρά του, προκαλώντας τον ανήσυχο ύπνο. Το σκέφτεται και ο ίδιος: «Είπα η υποψία μου δίνει αυτές τις παραλογίες» (σ. 314). Αν λάβουμε υπόψιν μας ότι τα δύο όνειρα, που δεν χρειάζονται ερμηνεία, επαληθεύονται και σώζονται ζωές ανθρώπων, και ότι το τρίτο, που το ερμηνεύει ο Δεσπότης, επαληθεύεται πέντε μήνες αργότερα, τότε οφείλουμε να μιλήσουμε για διόραση κι όχι για φοβία.

Οι αναφορές του Μακρυγιάννη σε θέματα που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με την ιατρική είναι πολλές: αμοιβή και ευθύνη γιατρού (σ. 133, 144), έλεγχος διατροφής (σ. 167), αναπνευστικές ενοχλήσεις (σ. 71, 179), αποζημίωση τραυματία (σ. 82), εξακριβωση νόσου από επιτροπή (σ. 256), σωματικά συμπτώματα από ψυχική ένταση (σ. 55, 256), αυτοκτονία (σ. 358), πανώλη (σ. 27), ανάνηψη από πνιγμό (σ. 136), συρραφή κοιλιακού τραύματος με κεφάλια μυρμηγκιών (σ. 170), τραυματισμό από βδέλλες (σ.

202), ταφή (σ. 164, 186), παράδοξη μεταθανάτια εξέλιξη (σ. 38, 359), συνθήκες υγιεινής (σ. 103, 205 κ.ά.), αρρώστια εμπόδιο στην εξέλιξη της σταδιοδρομίας (σ. 320), χρήση της αρρώστιας για το συμφέρον της πατρίδας (σ. 170), υποτροφία για ιατρικές σπουδές (σ. 28). Η ενασχόληση με το σύνολό τους ξεπερνά τα όρια μιας εργασίας και αγγίζει τη συγγραφική βιβλίου.

Υποσημειώσεις

1. Είναι προφανές απ' ό,τι προηγήθηκε στο κείμενο, πως εννοεί να τους πνίξουν.
2. Σώνω = τελειώνω, Θανάση Παπαθανασόπουλου, *Γλωσσάρι Ρουμελιώτικης Ντοπιολαλιάς* (στο εξής *ΓΡΝ*), Εκδόσεις Θουκυδίδης, Αθήνα 1982, σ. 189.
3. Το κουσούρι = ελάττωμα εκ του τουρκικού kusur, Ανδρέας Ι. Καλαντζάκος, *Λεξικό Ρουμελιώτικης Λαϊκής Γλώσσας* (στο εξής *ΛΡΛΓ*), Αθήνα 1995, σ. 48. Από το κείμενο είναι εμφανές ότι εννοεί πως τους σκοτώνει και δεν ζουν με αναπηρία κατάλοιπο τραυματισμού.
4. Ο αμήλιγγας = το μηνίγγι, *ΓΡΝ*, σ. 20.
5. Ξαντό = κομμάτι από παλιό λινό ύφασμα, που χρησιμοποιείται για την επίδεση τραυμάτων ή πληγών αντί για γάζα. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Β' Έκδοση*, 2005, σ. 1210.
6. Ο ζαερές = προμήθεια σε τρόφιμα, τουρκ. zahire = προμήθεια, τρόφιμο, *ΛΡΛΓ*, σ. 35.
7. Ο γιανράς (γιεράς Α. Ρούμελη) εκ του τουρκικού yar = πληγή, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, Ακαδημία Αθηνών, τόμος πέμπτος, Αθήνα 1984, σ. 100.
8. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιατρικής-Τομέας Χειρουργικής, *Γενική Χειρουργική* (στο εξής *Χειρουργική Τομέα*), τόμος πρώτος, σ. 184.
9. Μαξιμιλιανού Ιωσήφ Χέλιου, *Εγχειρίδιον Χειρουργικής μεταγλωττισθέν εκ του γερμανικού υπό του Ιωάννου Ολύμπιου* (στο εξής *Χειρουργική Χέλιου*), Εκ της τυπογραφίας Ανδρέα Κορομηλά, Εν Αθήναις, 1852.
10. Η ντάπια = ο προμαχώνας, *ΓΡΝ*, σ. 131.
11. Αντραλισμένος = ζαλισμένος, *ΓΡΝ*, σ. 26.
12. *Χειρουργική Τομέα*, τόμος πρώτος, σ. 560.
13. Καντηλιάζω = βγάζω καντήλες, η καντήλα = πυώδες σπυ-

ρί, *ΓΡΝ*, σ. 74.

14. Ο γκιουλές = η σφαίρα όπλου, *ΓΡΝ*, σ. 49.
15. *Χειρουργική Χέλιου*, σ. 123, 124.
16. Πουντιάζω = κρουολώ βαριά, *ΓΡΝ*, σ. 159.
17. Το κιντέρι = η λύπη, το βάσανο, *ΓΡΝ*, σ. 83.
18. Το λεγένι = η αλουμινένια λεκάνη, *ΓΡΝ*, σ. 102.
19. Κ. ΛΕΡΟΑ, *Η Θεραπευτική Μέθοδος ή η Κάθαρισις διευθυνόμενη κατά τας αιτίας των ασθενειών*, μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού παρά ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΜΠΑΪΛΑ, Εν Οδησώ, Εν τη Τυπογ. του των Ελλήνων Εμπόρων Σχολείου, 1833, σ. 367.
20. Σ. Αρχιγένους, *Στοιχεία Παθολογίας Ιατρικής* (στο εξής *Αρχιγένους Παθολογία*), Εν Παρισίοις, Παρά τω Συγγραφέι εν τη Πρεσβεία της Υψηλής Πόρτας, 1843, σ. 59.
21. HARRISON Εσωτερική Παθολογία, 12η έκδοση, Αθήνα, 1994, τόμος 1ος, σ. 918.
22. Ιωάννης Δανηλίδης, *Κλινική Ωτορινολαρυγγολογία και στοιχεία Χειρουργικής Κεφαλής και τραχήλου*, εκ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 246.
23. Κοτζάμ = τόσο μεγάλος, τουρκ. kocam, *ΛΡΛΓ*, σ. 647.
24. Ζεματζίω = περιβρέχω με καυτό υγρό, *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 558.
25. Το ξύγγι = το λίπος, *ΓΡΝ*, σ. 144.
26. Θύμωσε = πρήστηκε πληγές, *ΓΡΝ*, σ. 68.
27. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας* (στο εξής *Λεξικό Δημητράκου*), Αθήνα, 1955 τόμος τρίτος, σ. 1928.
28. Α. ΑΡΔΗ (HARDY), *Εγχειρίδιον περί Δερματικών Νοσημάτων μεταγλωττισθέν εκ του γαλλικού υπό Δ.Μ. Βερνάρδου και Μ.Ι. Αρβανίτου*, Εκ του τυπογραφείου Λ.Δ. ΒΙΛΛΑΡΑ, Εν Αθήναις, 1864, σ. 228.
29. Ν. Κωστή, *Εγχειρίδιον Φαρμακολογίας*, Εκ της τυπογραφίας, Ι. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Εν Αθήναις, 1855, σ. 1031.
30. Μεν. Γ. Παπαδημητρίου και συνεργάτες, *Νεφρολογία*, Ιατρικές Εκδόσεις Αλέξ. Σιώκη, Θεσσαλονίκη, 1988, τόμος Ι, σ. 148 και σ. 269.
31. *Αρχιγένους Παθολογία*, σ. 277.
32. Αποσταμένη = κουρασμένη, *ΓΡΝ*, σ. 30.
33. Το γλυστήρι = το κλυστήρι = ειδική συσκευή προς εισαγωγή υγρών εν των διαφόρων κοιλοτήτων του σώματος, *Λεξικό Δημητράκου*, Αθήνα, 1954, τόμος δεύτερος, σ. 1651, 3956.
34. Τρατάρω = κερνώ, σερβίρω, ιταλικ. trattare = κερνώ.
35. Η κόψη = η ζέστη, *ΓΡΝ*, σ. 81.
36. Η κόριζα = ο κοριός, *ΓΡΝ*, σ. 89.

Τοῖς τολμῶσιν ἢ τύχη ξύμφορος

(Ἡ τύχη βοηθάει τοὺς τολμηροὺς)

Θουκυδίδης